

XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чорагида Туркистонда фаолият кўрсатган ижтимоий-сиёсий оким – жадидлар тўғрисида адабиётларда ҳар хил қарашлар мавжуд. Бундай қарашларнинг айримларида Туркистон жадидлари маърифат ва маданиятда жузъий ислохотлар ўтказишдан юқори кўтарила олмадилар, уларнинг сиёсий мақсадлари чекланган, давлат тўғрисидаги тасаввурлари тиниклашмаган эди, деган фикр илгари сурилади. Ҳақиқатан ҳам, Туркистон жадидлари ижтимоий тузум, давлат тўғрисида муайян концепцияга, аниқ қарашга эга бўлмаганларми? Ҳақиқатан ҳам, уларнинг давлат тўғрисидаги тушунчалари эътибор беришга арзимайдими? Бу саволларга жавоб кайтаришдан олдин юзаки бўлса-да, жадидликнинг моҳиятига назар ташлайлик.

Кишилиқ ҷамиятининг кўп асрлик тарихи хилма-хил ҳаракат, таълимот, сиёсий оким ва фиркаларни вужудга келтирди. Бунинг асосий сабаби башариятнинг адолатли, инсонпарвар ҷамият қуриш учун, зулм ва зўравонликдан, қуллик ва мустабидликдан, тенгсизлик ва жаҳолатдан қутулиш учун тинимсиз изланиши эди.

XIX асрда феодал қолоқлик Шарқни ғарблиқ мустабидларга қарам бўлишга олиб келгани сабаб миллий зулмдан қутулиш учун озодлик қураши асосий ижтимоий дастур ҳисобланарди. Озодлик, мустақиллик, эрққа феодал қолоқликдан, жаҳолатдан қутулгандагина эришиш мумкин бўлган. Бунинг учун ҷамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислох қилиш лозим эдики, шундай тараққийпарварлар қотиб қолган, даққи қучлар, яъни “қадим” (эски)ларга қарши қурувчи “жадид” (янги)лар сифатида майдонга келди. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам, Туркияда ҳам, Туркистонда ҳам сиёсий оким тарзида пайдо

бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараккий топганлик даражаси бир хил эмасди. Чор Россияси томонидан босиб олинган ўлкаларда ҳам XIX аср охирига келиб миллий-озодлик ҳаракатлари охир-окибатда жадидларни тарих сахнасига чиқарди. Миллий истибдод занжирига тушган халк ва элатлар кудратли империя чангалидан факат бирлашиб ҳаракат қилгандагина қутулишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйғотиш, миллатнинг ўзлигини англаб етишувига эришиш лозим эди. Ана шундай фикрга биринчилардан бўлиб қримлик Исмоил Гаспринский келди. У мазлум халқларда миллий гуруҳ ва миллий ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, она-юртга муҳаббат туйғуларини шакллантириш – уларни миллий-озодлик қурашига тайёрлашнинг пойдевори деб билди. Мазлум халқларни эрк ва озодликка элтиш, моддий ва маънавий ночорликдан қутқариш йўлларини излар экан, И.Гаспринский бир хулосага келди: 1895 йили ёзган мақолаидан бирида “илм-фанни тараккий эттириш ва уни такомиллаштириш учун, энг аввало, янги ҳамда мутлақо ўнғай гоё зарур”, дейди у. Шу боис туркий қавмлар, умуман, Россия мусулмонлари, энг аввало, асрий жаҳолатдан, феодал қолоқликдан қутулиб, дунёвий илмларни, замонавий фан ва техникани эгаллаб, тараккий топган миллатлар даражасига қўтарилиши лозим деган гоёни илғари суради. Бу гоё эса инсоннинг дунёқараши, савиясини шакл-лантирадиган таълим-тарбия тизимини ислоҳ этишдан иборат эди. Натижада, у мусулмонлар оламида янги бўлган “усули савтия тадрижия”ни жорий этишга киришди ва қутилган натижаларга эришди. Бу усулни Гас-принский Кавказдагина эмас, Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий этишга ташвиқ қилди. Мазкур ўлкаларда ҳам унинг тарафдорлари, издошлари юзага келди. Туркистонда Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдулқодир Шақурий, Фитрат ва бошқалар унинг ҳаммаслақлари эди. Гаспринскийнинг бу янги ва ўнғай гоёси маърифатни эгаллаш гоёси эди. Худди шунингдек, унинг турли жамиятлар тузиш, миллий манфаатни ҳимоя қиладиган матбуот юзага келтириб, ундан бош мақсад йўлида фойдаланиш, анжуманлар (съезд ва конгресслар) ўтказиш каби гоёлари ҳам туркистонлик ҳаммаслақлари томонидан қўллаб-қувватланди.

Айни пайтда, жадидчилик юзага келган вақтда бу ҳаракатга қўшилмаган ҳолда Россия императорига илтимосномалар ёзиб, муайян енгилликларни қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган гуруҳ ҳам бўлган. 20-йилларнинг кўзга қўринган тарихчиларидан Е.Фёдоров архив ҳужжатлари асосида Ўрта Осиёда, жумладан, Тошқентда маҳаллий халқ орасида ана шундай гуруҳ бўлганини қайд этади ва бу гуруҳни “исломчилар гуруҳи” деб атаб, унинг фаолиятига қуйидагича баҳо беради: 1905 йил январь воқеалари муносабати билан тошқентлик бойлардан айримлари биронтасининг уйига йигилишиб, мусулмонлар учун мустақил маҳкамаи шаръия ташкил қилиш, вақф мулкларини қайтариб олиш, қозилар ҳуқуқини тик-лаш, ўлганларни Тошқент шаҳри ичидаги қабристонларга қўмиш учун руҳсат берилишини сўраб “оқпошшо”га ариза ёзганлар. Уларнинг сиёсий характердаги энг катта илтимоси мусулмонлар истикомат қиладиган эски шаҳар учун алоҳида идора (маъмурият) ташкил этилишини сўраш бўлган. Мазкур аризаларни чор ҳукумати эътиборига етказиш 2-Давлат думасининг Тошқент эски шаҳар қисмидан сайланган аъзоси Обид Қориевга топширилади. Бирок бу ариза ва шунга ўхшаган бошқа хатлар беоқибат қолдирилган. Мазкур исломчилар гуруҳи “... Ўрта Осиёдаги ўзбеклар ва қирғизлар (қозоқлар – Б.Д.) орасида ва Бухорода бўлган бошқа оқимга душман эдилар. Бу оқим “Таржумон” газетасининг таъсири остида вужудга чиққандур ва унинг исми “жадидчилик”дир”. Биринчи гуруҳ кейинроқ бориб уламолар гуруҳи (фиркаси)ни ташкил

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

килган бўлса, кейингиси жадидчилик окимини вужудга келтирди. Уламолар ва жадидлар айрим холлардагина ўзаро келишган бўлсалар-да, аксари холларда бир-бирига мухолифатда, ҳатто душманлик кайфиятида бўлдилар. Шу тариқа, “эски”лик кўпроқ уламолар гуруҳида намоён бўлди. Жадидлар ҳам “кадим”лар, ҳам мустабидларга қарши туришига тўғри келди. Демак, жадидларнинг миллат эрки ва озодлиги, уни моддий ва маънавий жихатдан юксалтириш йўлидаги курашлари улар номи билан боглик сиёсий оким моҳиятини ташкил этади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш зарурки, Туркистон жадидлари сиёсий савиялари, кураш тажрибаларига кўра Волга бўйидаги, Кавказдаги, ҳатто Алаш Ўрдадаги жадидларга қараганда ҳам орқароқда эди. Бунинг сабаби, аввало, татарлар, бошқирлар, кавказликлар ва козаклар туркистонликларга қараганда Россия мустабидлигига илгарироқ тушиб, ўз ҳақ-ҳуқуқлари йўлида эртароқ кураш йўлига кирган эдилар. XIX аср охирида Туркистонда содир бўлган бир ҳодиса ҳам бу ердаги жадидларнинг ҳадик аралаш фаолият кўрсатишларига сабаб бўлганди. Бу ҳодиса нималигини қайд этишдан олдин таъкидлаш лозимки, Туркистон XIX аср иккинчи ярмида Россия томонидан забт этилгач, ўлка халқлари мустабидлик занжирига солинган эди. Эрксевар аждодларимиз оёқларига миллий мустабидлик кишани урилганига осонликча кўникиб кўя қолмадилар: улар озодлик учун кураш олиб бордилар. XIX асрдаги Пўлатхон бошчилигидаги кўзғолон, Дукчи эшон кўзғолони, Тошкентдаги “вабо исёни”, Зарафшон ва Фарғона водийсидаги мустабидларга қарши кўтарилган галаёнлар бунинг ёркин мисолидир. Мана шу исён ва кўзғолонлар ичида 1898 йил май ойида бўлиб ўтган Дукчи эшон (Мухаммадалихон) кўзғолони икки жихати билан эътиборга лойик. Биринчиси, мустабид чор ҳукумати энди маҳаллий аҳоли эрк, истиклол учун бош кўтаролмайди, деб қаттиқ ишониб юрган пайтда мазкур кўзғолон содир бўлди. Кўзғолонга мустабидлар назарида “саводсиз”, “жохил ва нодон” бир руҳоний – эшон бошчилик қилди. Минглаб кишилар унинг кетидан эргашиб озодлик, мустақиллик курашига отланди. Бу воқеа мустабидларни ўзлари Туркистонда юргизаётган сиёсатга муайян “таҳрир” киритишга мажбур қилди. Мустабидлар халқни буткул нодонликда, жаҳолатда тутиб туриш ўта ҳавфли эканига амин бўлдилар. Оқибатда улар халққа маърифат бериш керак, фақат бу русларга нисбатан илиқлик ҳиссини уйғотадиган тизим асосига қурилган бўлсин, деган тўхтамга қолдилар. Бунга рус тили, маданиятини юзакигина ўргатиш, уларга рус турмуш тарзини сингдириш орқали эришиш мумкин, деган ҳулоса чиқарилди. Мустабидлар назарида, схоластика асосига қурилган эскича таълим усулини ҳам қисман ўзгартириш керак. Токи у ердан ўзларига қарши фанатик жохил оломон пайдо бўлмасин. Шу тариқа ўтган XIX аср охири – XX аср бошларида чор маъмурлари маҳаллий аҳоли учун рус-тузем мактабларини кўпайтиришга мажбур бўлди, қатта ёшдагиларни ҳам рус тилига ўргатувчи бепул кечки курслар очилди.

Дукчи эшон воқеаси эрк, мустақиллик учун ёниб юрган маҳаллий халқлар вакилларига ҳам ўзига яраша сабоқ берди. Қудратли, замонавий қуроолларга эга мунтазам армияси бор салтанат – Россия қанғалидан онгсиз, уюлмаган ҳолда ибтидоий қурооллар билан қутулиб бўлмайди.

Ғарчи Япония масофа жихатидан Туркистондан жуда узоқда бўлса ҳам, 1904–1905 йиллардаги рус-япон уруши ўлка халқларининг дилида умид учқунларини қайта

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

алангалантирди. “Россия қудратли, улкан салтанат бўлса, нега ўзидан қичкина Япониядан енгиланти?” “Демак Россия биз ўйлагандек мустақкам эмас экан”, “Эшитдингларми, японлар ҳам мусулмонлар эмиш?” “Японлар ҳам туркийлар экан”, “Японлар келиб Туркистонни руслардан озод қилишармиш...” Бундай миш-мишлар кўча-кўйда, бозорларда, чойхона ва гап-гаштакларда қучаяди. Маҳаллий аҳоли Россияни ҳам енгадиган қуч борлигига ишона бошлайди. Мухими, миллий-озодлик йўлига қирган қурашчиларнинг юрагига далда бахш этади.

XX аср бошларида шундай катта бир тарихий воқеа ҳам содир бўлдики, у туркистонлик жадидларга зиммаларида турган вазифаларни амалга оширишда муайян шарт-шароит яратиш учун омил бўлди. Бу 1905–1907 йиллар рус инқилоби, Эрон ва Хиндистондаги инқилобий ҳаракатлар эди. 1905 йили инқилобий ҳаракатлардан таҳликага тушиб қолган Россия императори Николай Иккинчи 17 октябрь манифести деб аталган ҳужжатга қўл қўйишга мажбур бўлди. Мазкур манифестга кўра, Русия фуқароларига сўз, матбуот ва жамиятлар тузиш эркинлиги ваъда қилинган. Россия истибдодига тушган миллат ва элатлар юзага қелган “зигирдек” имкониятдан фойдаланиб қилишга ўрганиб қолгандилар. Ушбу имконият ҳам самарасиз қолмади. Улар 1906 йилнинг 14 июнидан бошлаб дастлабки миллий газета “Тараққий”ни қилара бошладилар.

Газета деярли барча сонларида подшо бошлиқ Россия ҳокимиятини тажовузор, маккорона сиёсат юритаётгани учун танқид қилди. Қорахўр, қобилиятсиз қишларга мансаб, лавозим бермаслик қоясини илғари қурди, миллий истибдод асоратига тушган миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқларини қимоя қилди. “Тараққий” ҳукумат томонидан ёпилғач, “Хуршид” газетаси унинг йўлини қавом эттирди. У ҳам маъмурлар томонидан қиқишдан тўхтатилғач, “Шуҳрат” мазкур газеталар анъаналарини қавом эттирди.

Айтиш қераққи, туркистонлик жадидлар қиларган газеталар Қогчасарой ва Волга бўйида қикқан жадидлар газеталари тажрибаларига таянди. Қўзга қўринган туркистонлик жадид сиймолари ҳам қримлик, Волга бўйилиқ маслакдошларидан сиёсий савияларини оширишда қўмақ олдилар. Таникли олима Ингеборг Балдауф ёзади: “Ўрта Осиё жадидлари биринчи навбатда татар жадидларидан ўрнақ олдилар... Ўртаосиёлик қўпгина муаллимлар ва публицистлар Қозон, Уфа ва Оренбург шаҳарларидаги жадидлар билан яқиндан танишиб олган, ҳатто Истанбул ва Қавказдаги жадидлар билан ҳам алоқа ўрнатган эдилар”.

Гап бу ерда маориф соҳасида қетса-да, қомил ишонч билан айтиш мумкинки, сиёсий таълим соҳасида ҳам ҳудди шу ҳолни қўриш мумкин. Қунончи, самарқандлик машҳур жадид Маҳмудхўжа Беҳбудий таржимаи ҳолини ёзган унинг қамондоши Қожи Муин шундай дейди: “Қижоз сафаридан (1899 йил. – Б.Д.) Беҳбудий афанди Қогчасаройда қикадургон “Таржумон” газетасини олдуруб ўқуй бошлади. Иккинчи ёқдан, турлик илмий, фанний қитобларнинг мутолааси билан маълумотини қенгайтирди. Оз вақтда дунё сиёсатидан ва қамон аҳволидан ҳабардор бўлди.

Шу тариқа, матбуот ва қитобларнинг таъсирида туркистонлик зиёлиларнинг сиёсий онқи ошиб, уларда сиёсий воқеаларга муносабат қилдириш рағбати қайдо бўлди. Уларнинг сиёсий қижатдан етиливида ички Россия жадид лидерларининг ҳам маълум қаражада

Бутун Россия мусулмонларининг съездларини диккат билан кузатган Махмудхўжа Бехбудий: “Хозир Русия давлати(нинг) тарихи хукмронлиги(ни) нокис эканлигига хар бир хабарлик киши икрор этар. Давлат конунларини(нг) ислох ва таждидига хар ким мойилдур”, деб ёзди. Мустабидлар томонидан “туземец” ёки “сарт” деб камситилиб келинган халкдан чиккан бир киши Россиядаги хокимият тизимида камчилик мавжуд демокда. Бунинг устига, у Россия конунларини ислох килиш, янгилаш фикрини бермокда. Дархакикат, буни фавкулудда жасорат ва сиёсий жихатдан етилиб бориш натижаси, дейиш мумкин. Махмудхўжа Бехбудий “Хайрул умури авсатухо” сарлавхали маколасида Россия сиёсий харитасида юзага келган партиялар хакида тушунтириш беради. Булар: а) буйрукратияи мустабид /монархистлар, хукумат партияси/; б) маршруаи авомия /кадетлар партияси/; в) иштирокиюни оммавий /социал-демократлар партияси/; г) Русия мусулмонлари иттифоки. Буйрукратияи мустабид фиркаси монархия тузумини ёклайди, бинобарин, у эски тарздаги хукумат тарафдори. Эски тарздаги хукумат эса, идораи мустакила. “Идораи мустакила кўл остидаги фукароларни хар канча хукумат одамлари ва тўраларга якин ва муносабатлик ўлса хам, ахволи сиёсийя, динийя ва дунявийя ва олияси дуруст бўлмай, кундан-кун таназзулдадур”. Махмудхўжанинг бу фикри Россия давлат тузуми бўлган “идораи мустакила” пировардида тараккиётга эмас, таназзулга олиб келади деган хукмни тасдиқлаяпти. Бехбудий социал-демократик партия хакида ёзади: “Буларни бошлуча муроди хозирги барча закун, мулкият коидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни хамма халойик ўртасига муштарак килиб, анинг манфаатини бутун халойик ўртасида мусовий этмокчидур. Бойлик ва камбагалликни йўк килиб, дунё моли(ни) рохатидан хаммани баробар фойдалантируб, масъуд ва рохат умр ўтказмокига ва хар ким ўз истикболидан амин бўлмокига закун ва коида жорий килмокчидурлар. Буларни пруграмини жорий бўлмогига хозирги асримиз мусоид эмас. Балки неча асрларга таваккуфи бордур... Хар холда, бу партияни муроди мумкин лойикиъ ёинки

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

хаёлийдек кўрунуб, бу тоифага кўшулмок биз мусулмонлар учун нихоятда зарарликдур”. Бу гаплар 1906 йилда ёзилаётганини назарда тутсак, Бехбудийда ходисалар истикболини кўра билишдек истеъдод бўлган деб ўйлайсан киши.

Бехбудий умум Россия мусулмонлари съездларида ташкил этилган “Иттифоки муслимин” партияси хакида бундай дейди: “Карорларининг ижмоли, Туркия газеталаридан маълум бўлишига караганда, Русия мусулмонлари диний ва илмий важҳдан алоҳида бир партияи махсусадурлар. Аммо сиёсий ва умумий талаб ва маслаклар тўғрисида кадетларга кўшилтургонга ўхшайдурлар”. Махмудхўжа Бехбудий “Иттифоки муслимин”ни Туркия газеталари кадетларга якин дейишларига эътироз билдирмайди, бу унга кадетлар партиясининг дастури маъкул келганидан бўлса керак. У кадетлар партияси, унинг дастури хакида ёзади: “Бу фирка хакикатда ўрта фиркадур. Мўътадил ал-мижоз халклар бу партияни хоҳлагандурлар... Факат саломатлик ва амният букун кадетлар хизби соясида ватанимиз Русияга жорий бўлса керак...” Бехбудий бу партиянинг мусулмонларга макбул бўлишини уларнинг хар нарсанинг ўртачасини маъкул кўриши билан изоҳлайди. Яна шуни кўшимча қилиш мумкинки, мусулмонлар, жумладан, туркистонликлар азалдан подшоҳлик тузумини макбул билиб, одил подшоҳ фукароларни бахтли қила олади, деб ҳисоблаганлар. Бу Махмудхўжа Бехбудийнинг илк сиёсий фикрлари эди. Ижтимоий вазият ўзгариши баробарида унинг карашларида ҳам тадрижий силжиш кузатилади. Хар холда, Туркистонда бўлажак давлатчилик масаласи февраль инкилобидан сўнггина бутун долзарблиги ва кўлами билан кун тартибига кўйилди.

1906 йилда Бехбудий Гаспринский таклифи билан “Туркистон маданий мухторияти лойихаси”ни тузиб берган. Мазкур лойиха Бехбудийнинг XX аср бошларида Туркистонда амалга оширишни мўлжаллаган бошқариш тизими тўғрисидаги тасаввурларини акс эттиради. Шуни ҳам айтиш керакки, Бехбудийнинг фикрлари асоссиз эмасди. 1906 йили Россия Давлат думаси қабул қилган “Миллий-маданий автономия” тўғрисидаги қонун бу фикримизнинг исботидир.

1917 йилги февраль инкилобини Русия мусулмонлари, жумладан, Туркистон халклари ҳам бениҳоят катта қувонч ва умид билан кутиб олдилар. Улар тасаввурида ҳуррият содир бўлганди: ҳадемай, эркинлик озодлик, истиклол қўлга киритилиши тайин эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида қўлдан чиқарилган ватан мустақиллигини қайта тиклаш уфклари гўё кўриниб қолган эди. Дарвоқе, 6 мартда Туркистонда ҳам ҳуррият эълон қилинди. Петербургда тузилган муваккат ҳукумат Туркистонни бошқариш учун 8 кишидан иборат комитет юборади. Булардан 4 нафари мусулмонлар бўлган – М.Тинишбоев, С.Максудов, Давлатшин ва А.Букайхоновлар.

1917 йилнинг 16 апрелида иш бошлаган Туркистон мусулмонлари қурултойида Туркистон ўлка ижроия қўмитаси аъзоси Крепс бундай деганди: “Мусулмонлар! Сиз бутун ер юзидаги мусулмонларнинг ҳури бўлдингиз!.. Эски ҳукумат сиз ила сўйлашганда, сабий бола ила сўйлашгандек сўйлашар эди. Сизни ҳамиша бир ёш боладек кўруб ўқсутар эди. Ҳозирги ҳукумат (муваккат ҳукумат – Б.Д.) ўзининг азиз фарзандидек кўруб, сагир бола эмас, қабир киши ила, қул эмас, озод киши ила сўйлашгандек сўйлашур. Ҳам шундай

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

муомила қилур”. Бу баландпарвоз сўзларни эшитган бечора мусулмон делегатлари қандай туйғулар ичра гарк бўлишганини тасаввур қилиш мумкин.

Хар ҳолда, февраль инқилобидан сўнг бир-бири билан боғлиқ икки масала кун тартибига қўйилмоқда эди: бири – Россиянинг бўлажак давлат тизими қандай бўлиши керак: иккинчиси – Туркистоннинг усули идораси энди қай йўсинда бўлмоғи лозим? Бу икки масала февраль инқилобидан сўнг Россия мусулмонлари, жумладан, Туркистон мусулмонлари қурултойларида кенг муҳокама этилди.

Улар бу масалада икки хил давлат тузимини қўрардилар: бири подшоликнинг тикланиши: иккинчиси – республика бошқаруви тизими.

“Россиянинг бутун онгли қисми, асрлардан бери ҳар турли зулм ва жабр-лар остинда эзилган қисми, ва шул жумладан бутун мусулмонлар, ҳеч шубҳасиз, Россия идорасининг мундан сўнг жумҳурият асосина қурулувун тилар”, – деб ёзган эди Оренбургда турк-татар ўрта тилида чиқадиган “Вакт” газетаси.

Ушбу газета муҳбири подшолик тузумининг ярамаслигини шундай муҳокама аралаш тушунтиради: “Энди биз қилишимиз керак? Романовлар ўрнига янги подшоҳ қўйиш керакми? Бунда, албатта, самодержавие ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Янги подшоҳ халқ тарафидан сайланиб қўйилчак ҳам маршрутга (маршрут – конституция. – Б.Д.) садокат билан эмин этакча туб халқ қўлинда бўлб министрлар кабинети парламентдаги халқ вакиллари билан тузилчак. Яъни чин маъноси билан маршрут подшоҳ, (конституционный монархия) бўлчак. Шулай бўлгоч, бундай подшоҳликдан бизга не зарур?” Шу боис жумҳурият (рес-публика) тузумини талаб этиш керак.

Айни пайтда, Россия фуқаролари, жумладан, мусулмонлари олдида қандай жумҳурият бўлмоғи керак деган масала ҳам турарди. Бу масалада ҳам икки фикр тугилди. Шу ўринда мазкур масалага туркистонликлар қандай ёндашганини қўриб ўтайлик. Улар бу масалани қурултойларда қизгин муҳокама қилган эдилар.

Умум Туркистон мусулмонларининг 1-қурултойи 1917 йилнинг 16-17 апрель кунлари Тошкентда ўтказилди. Унда Россиянинг ҳамда Туркистоннинг келажакдаги усули идораси қандай бўлиши юзасидан ҳам ўзаро фикр алмашилади. Чунончи, депутат Серали Лапин Россия усули идораси 2 хилда бўлиши ҳақида фикрлар борлигини гапириб, бири – демократик республика, иккинчиси – федератив республика экани, иккинчи хил усул идора қарор топса, Туркистонга мухторият берилиши қўзда тутилажаги тўғрисида тўхталди.

Депутатлардан “Кори Самеъ, Тугусев, Фарид, Заки Валидий, Маҳмудхўжа Бехбудий афандилар, яна бир неча зотлар узун-узун сўзлаб, ҳозирга берилган ҳурриятдан фойдаланиб, ўзимизга афтонумия олиб қолишимиз керак! Ҳозирги вақтни қўлимиздан берсак, иккинчи вақт афтонумия оламиз деб, қўб талафотлар берурмиз, қўб қонлар туқурмиз” деб қаттиқ туриб олишди, дея ёзган эди қурултойдан ҳисобот тайёрлаган журналист Мирмуҳсин Шермуҳаммедов.

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

Съездга Козондаги Марказий “Шўрои ислом” ташкилотидан вакил бўлиб келган “Вакт” газетаси тахририяти аъзоси Кабир Бакир сўзга чикиб, Туркистонга автономия бериш эрта, hozirча халк жумхурияти учун ҳаракат килмоғимиз керак, автономия олиб халокатга учрамайлик, дейди. Унингча, Туркистонга автономия берилса ҳам, барибир, уни бошқарадиган маҳаллий кадрлар йўқ. Шу боис мавжуд аҳвол билан ҳисоблашиш керак.

Хуллас, шу икки хил фикр атрофида баҳс кетиб, съезд улардан биронтасини ҳам қабул қилолмайди. Туркистоннинг усули идораси кандай бўлишини хал этиш учун съезд 9 кишидан иборат бир хайъат сайлаш билан қиёёланади.

Кейинчалик бу хайъат 13 кишига етказилади ва сентябрь ойига бориб хайъат тузган дастурини тақдим этади. Бу ҳақда биз сал қуйироқда тўхталамиз. Ҳозир эса, маъмур масалаларнинг Россия микёсидаги аҳамиятини эътиборга олиб, умум Россия мусулмонларининг Москва ва Козонда бўлиб ўтган съездларида ушбу масалалар кандай муҳокама қилинганига мурожаат этайлик.

Москвада 1917 йилнинг 1-11 майида бўлиб ўтган умум Россия мусулмонларининг 1-съездида маъмур масала юзасидан икки хил фикр юзага қелиб, делегатлар шу икки турли фикр атрофида каттиқ мунозарага қиришдилар. Бунга съездда ушбу масала юзасидан бир-бирига муқобил икки маъруза қилингани сабаб бўлди. Биринчи маърузачи Аҳмадбек Цаликов Россиянинг усули идораси унитар демократик республика (марказлашган демократик республика) тарзида бўлсин, деган фикрни қувватлаб, қуйидаги резолюцияни овозга қўйиш учун тақдим этади:

“а) Мамлакатнинг идораси адам марказият ва парламентарная демократическая республика ҳамда Кофкоз, Туркистон сахро ва вилоятлари ва Сибирда кенг идораи мухтория усули узринда бўлурга тевиш.

б) Русия мусулмонларина мадания-миллий автономия таъмин этилсун.”

А.Цаликов ва унинг тарафдорлари тасаввурича, Россияда, гарчи марказлашган (унитар) демократик республика қарор топган тақдирда ҳам, у тоталитар тузумдан йироқ бўлиши керак эди. Мамлакатда парламентнинг мавжуд бўлиши, демократик ҳуқуқларнинг устуворлиги, марказий ҳукуматнинг жойлардаги ҳокимият тузилмаларига каттагина ҳуқуқлар бериши назарда тутилганди. Россиядек улкан мамлакатда яшайётган турли миллатлар ўзларининг мадания-миллий масалаларини ўзлари хал этишлари, буларга марказий ҳукумат аралашмаслиги лозим эди. Бунинг учун турли миллатларнинг мадания-миллий маркази ташкил этилиши ва муайян миллат вакили мамлакатнинг қайси бурчагида яшамасин, унинг мадания-миллий муаммосини ушбу марказгина хал этиши қўзда тутилганди.

Иккинчи маърузачи Бокуда чиқадиган “Очик сўз” газетасининг муҳаррири Муҳаммад Эминбек Расулзода бўлиб, у федератив демократик республика тузиш гоёсини ўртага ташлаб, қуйидаги резолюцияни делегатлар эътиборига ҳавола этади:

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

“а) Россиядаги мусулмонларнинг манфаатларин, ҳуқуқларин энг кенг суратда таъмин этатургон усули идора бўлса унда: теритурия (тупрок) ҳам миллият асосларина қурулгон кўшма (федеративный) халқ жумҳуриятидир. Шунинг-ла баробар айрум бир ўрунда кўбчилик ташкил этмаган халқларга шахсий (персональный) миллий мухторият берилур.

б) Россия мусулмонларининг умумий диний ҳам маданий ишларин идора этар учун қонун чиғорув ҳақина молик бўлгон бир умумий марказий мусулмон муассиси тузилур” .

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, миллий-территориал автономия талаб қилганлар ҳам мутлақо мустақилликни назарда тутолмаганлар. М.Э.Расулзода маърузасида уруш, сулҳ, темир йўллар, пул тизими, божхона хизмати, хорижий савдо қаб масалалар марказий ҳуқумат томонидан ҳал этилади, дейилганди.

Синчиклаб эътибор берилса, мазлум миллат (халқ)лар ўша пайтда Россиядан талаб этган мустақилликлари тўлиқ бўлмай, ярим мустақилликдан иборат эди. Уларнинг энг қатта орзуси ўзлари махсус ҳудудга эга бўлиб, бу ҳудудга тааллуқли маҳаллий ва миллий, маданий масалаларни ўзлари мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эришиш бўлган.

Қўрамизки, умум Россия мусулмонларининг 1917 йилда бўлган 1- съез-дида мазкур масалада, асосан, икки хил қараш атрофида баҳс юритилган: биринчи қараш – Россия унитар демократик республикаси бўлиб қолиши керак: унинг таркибида мусулмонлар ўзларининг миллий-маданий автономиясига эга бўладилар. Иккинчи қараш – Россия федератив халқ жумҳурияти бўлиб, турк-татар қавмлари яшаш жойларининг хусусиятларидан қелиб қиккан ҳолда ё миллий-маданий, ё миллий-территориал автономияга эга бўлишлари лозим. Жумладан, татар қавмлари Россия ҳудудида қенг тарқалиб яшагани учун уларга миллий-маданий автономия берилиши қўзда тутилган. Кавказ, Туркистон ва Сибирда гуж бўлиб яшаётган маҳаллий аҳоли учун миллий-территориал автономия бўлиши маъқул қўрилган.

Умум Россия мусулмонларининг 1-съезди 271 овозга қарши 446 овоз билан иккинчи қатлифни қабул қилган.

Туркистонлик вақиллар ҳар иккала съездда ҳам иштирок этганлар. Ўлка жадидларининг қўзга қўринганларидан бири адвокат Ўбайдулла Ҳўжаев ҳар иккала съездда ҳам сўзга чиқиб, Туркистондаги мажбур аҳвол билан делегатларни таништиради, муҳокама этилаётган масалага уларнинг номидан муносабат билдиради.

1917 йил мартдан бошлаб Туркистонда ҳам турли фирқа ва уюшмалар юзага қела бошлади. “Шўрои исломия”, “Турк адами марказият (федералист)”, “Уламо” ва ҳоказо фирқа ва уюшмалар шулар жумласидандир. Булардан “Шўрои исломия” ва “Турк адами марказият (федералист)” фирқалари Туркистоннинг усули идорасини қўшма халқ жумҳурияти (федеративная демократическая республика) тарзида бўлиши керак, деб ҳисобладилар. “Уламо” жамияти ҳам бу фикрга қийинчилик билан қўшилганди. Бу ҳақда журналист Ҳоди Файзий бундай деб ёзганди: умум Туркистон мусулмонларининг иккинчи қурултойида уламолар қелажакда Туркистоннинг усули идораси қандай бўлади, деган саволга “мусулмонобод давридагидек ҳон қўтарилсин”, деган қатлифни илгари

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

суришади. Хатто Маргилон уламолари ҳамда Наманган уламоларининг пешвоси Носирхон тўра Худоёрхоннинг бир неварасини топиб, хон килиб кўтармокчи бўлдилар. Лекин курултойда жадидлар билан илгоррок карашдаги сўл уламолар бунга каршилиқ кўрсатишади. Улар агар яна хон килиб кўтарилса, халқ кўзгалади, деб огохлантирилганидан сўнггина уламолар жумхурият (республика) масаласига бир шарт билан, яъни унинг шариатга бўйсунуши асосидагина рози бўлишади.

Энди туркистонликлар кўшма халқ жумхуриятини кандай тасаввур этганликларини билмок учун “Турк адами марказият (федералист)” фиркасининг 1917 йил 11 сентябрда қабул қилинган маромнома (программа)сини кўриб ўтайлик.

“Турк адами марказият (федералист)” фиркасининг маромномаси 9 қисмдан иборат бўлиб, яхлит олганда демократик жамият асосларини ифода этган. Биринчи қисм “Давлат ва мухторият ташкилоти” деб сарлавҳаланган. Унда фирканинг ўз олдига қўйган максади баён этилган: “Фирканинг максади:

1-Русияда маҳаллий ва миллий адами марказият (федератсия) асоси узра халқ жумхурияти ташкил этмакдир.

2-Фирка Туркистон, Киргизистон, Қофқоз ва Бошқирдистон қитъалари учун бошқа миллий ва маданий мухторият, Эдилбўйи ила Қрим тоторлари учун бошқа, Русияда яшайдургон турк қавмлари учун миллий мухторият талаб қиладур.

Юқоридаги иқтибосдан кўринадикки, Русиянинг усули идораси ҳам, Туркистоннинг давлат тузуми ҳам кўшма халқ жумхурияти бўлмоғи керак. Туркистондаги усули идоранинг хусусияти ҳақида “Турк адами марказият (федералист)” фиркасининг нашр афкори “Турк эли” газетаси бундай ёзганди:.. “ўзига хайрихоҳ миллатлар ила бирлашкан ҳолда турклиқ бешиғи бўлгон Туркистонга миллий-маданий ва ҳам ерлик мухторият (федератсия) олмокдур”.

Маромномага кўра, Туркистонда ташкил этилажак халқ жумхурияти қонун чиқарувчи органи – парламентиға эға бўлиши ва унга аъзолар синфи, дини ва мазҳабиға кўра мансублиғидан қатъи назар, умумий, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан сайланиши кўзда тутилган. Сайловда шариат доирасида хотин-қизлар ҳам иштирок қилишлари мумкин, дейилган.

Туркистон кўшма жумхуриятининг нималарда мустақил бўлиши фирка маромномасида бундай белгиланган: “Мухториятли қитъалар доҳилий масалалар (идоравий, молиявий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари)да мустақилдир”. Мухториятли қитъалар қенг ҳуқуқ ва имтиёзларға эға бўлган вилоят, уезд ва ноҳия (участка)ларға бўлиниши режалаштирилган.

Маромномада Россия марказий ҳуқумат ихтиёриға мамлакат мудофааси, пул чиқармок, бож ва хорижий мамлакатлар билан муносабатлар масалаларини ҳал этиш ҳуқуқи қолдирилиши қайд этилган. Бундан шундай ҳулосаға қелиш мумкинки, Туркистоннинг мустақиллиғи, “Турк адами марказият (федералист)” фиркасининг маромномасиға кўра,

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

нисбий бўлиб, юкорида зикр этилган каби мухим масалаларни хал этиш факат марказий ҳукумат ихтиёрига қолдирилган. Демак, талаб этилаётган кўшма халқ жумҳурияти тўла мустақил бўлмай, балки Россия давлати доирасида, чегараланган даражадагина бўлиши керак эди. Агар шу маромномадаги талаб амалга ошганда ҳам, ўша пайтда туркистонлик-лар дўпписини осмонга отган бўларди. Яна маромномада мухториятли китъаларда ватан мудофааси учун халқ милитсияси ташкил этилиб, ўша пайтда мавжуд бўлган харбий ташкилотлар усули битирилур, дейилган.

Маромноманинг энг дадил моддаларидан бири – бу тил масаласидир. Тил хар бир миллатнинг биринчи ва асосий белгиси тарзида намоён бўлиши боис фирка маромномасида ҳам бунга катта эътибор қаратилган. “Хар бир мухториятли китъанинг тили, – дейилади унда, – аксар халқнинг сўйлагон тили ва шеваси бўлмок ила баробар вилоят ва санжокларда (уезд) ерли халқнинг сўйлашадўрган тил ва шевалари ҳам истеъмол қилинур”.

“Турк адами марказият (федералист)” фиркасининг маромномасида Россияда яшайдиган барча турк миллати нажибасининг ҳамма қавмларига оид умумий масалаларни хал этмок учун миллий ва маданий иттифок ташкил қилиш кўзга тутилганди. Бу Россиянинг марказий шаҳарларидан бири ёки Қозон, Ўфа сингари турк қавмлари яшайдиган биронта шаҳарда барча турк қавмларининг миллий ва маданий масалаларини хал этадиган бир марказ ташкил этилишини ва унга турли китъа (ўлка)лардан вакиллар сайлаб қўйилишини аңлатади.

Маромномада диний масалага ўқ модда ажратилган бўлиб, уларнинг моҳияти шундан иборат: Россияда яшайдиган бутун мусулмонларнинг диний масалаларини хал этмок учун сайлаб қўйиладиган шайхулислом бошчилигида бир диний хайъат юзага қелтирилиши ва унга турли миллатлардан ўша миллат сонидан қелиб қиккан ҳолда сайланадиган вакиллардан ташкил топиши лозим бўлган.

Фирка ўз маромномасида илгари сўрган жамият тизими демократик бўлиши кўзда тутилганди. Бу, айниқса, маромномадаги “Мухториятли китъалардаги ахлият (фуқаролик) ҳуқуқи” қисмида ёркин кўзга ташланади. Унда аҳоли қайси дин ва қайси мазҳабда бўлишидан қатъи назар, қонун олдида тенглиги: фуқароларга қин маъноси-ла виждон эркинлиги қерилиши, биронта дин ва мазҳаб ҳукумат томонидан бошқаларидан ўстун қўйилмаслиги; хар бир фуқаро ўз фикрини айтиш, матбуот ёки бошқа нашр воситалари орқали баён этиш ҳуқуқига эғалиги: фуқароларнинг юзага қеладиған муаммоларни хал қилиш ўқун йигинлар ўтқазиш, жамиятлар тузиш ҳуқуқи бўлиши, буни(нг) ўқун “ҳеч қимдан рўхсат сўрамокга эҳтиёж йўқлиги”, шахс эркинлиги, оила муҳофазаси дахлсиз бўлиши, тегишли маҳкамаларнинг қарорисиз биронта ҳам фуқаронинг ўйига бостириб қириб тинтув ўтқазиш, хат ва қитобларини текшириш мумкин эмаслиги каби моддалар акс этган.

Маромномадаги маъсулиятли масалалардан бири – ер масаласи эди. Шу боис маромноманинг олтинчи қисми бутунлай ер масаласига бағишланганди. Мазкур тўрт моддадан иборат қисмнинг 1-моддасини олиб қарайлик.

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

“VI. ЕР МАСАЛАСИ:

Фирка подшоҳлик мулкларини ва подшонинг хусусий ерларини ва кинязлар хонадони махсус ерларининг барчасини бадалсиз мусодара килинуб, ҳосил мажмуидан лозим миқдорича экинчилик ила машғул бўлгон маҳаллий халқга сотмак ёки ижарага бермак тариқи ила тақсим этилуб, ер берилишини лозим топадур”.

Колган уч модда хусусий ерлар тўғрисида бўлиб, Туркистонда жуда катта ер эгалари бўлмагани сабабли маҳаллий аҳоли кўлида бўлган хусусий ерлар ўз ҳолича, яъни эгалари кўлида колдирилиши мўлжалланган. 3-модда Туркистонда бўлган галаён ва кўзғолонлар сабаб (Минг тепадаги Дукчи эшон воқеаси каби) кишлокларидан хайдалиб, ерлари бошқалар тасарруфига берилган ҳолатлар тўғрисидадир. Бу моддада мазкур ерлар ва кишлоklar аввалги эгаларига қайтарилиши шарт қилиб қўйилган. 4-модда эса, ҳукумат ва жамоат тарафидан мусодара қилинган вақф ерлари ҳам асл эгаларига қайтарилишини назарда тутди.

Маромноманинг “Ишчилар масъаласи”, “Адлия масъаласи”, “Маориф ишлари” қисмларида ҳам ўша даврда муҳим бўлиб турган масалалар ўз аксини топган.

Хулоса қилиб айтганда, “Турк адами марказият (федералист)” фиркасининг маромномаси Туркистон жадидларининг давлат тизими тўғрисидаги карашлари ҳақида тўла тасаввур беради. Мазкур маромнома Туркистон мусулмонларининг IV ўлка қурултойи томонидан 1917 йил 27 ноябрда Кўкон шаҳрида эълон қилинган Туркистон мухториятининг давлат тизимига асос бўлиши керак эди. Лекин Туркистон мухторияти -эълон қилинган, унинг давлат тизимини мухториятчилар қонун йўли билан мустаҳкамлашга улгуролмадилар. Қурултой иштирокчилари мухторият эълон қилган, тез орада умум Туркистон таъсис мажлисини чиқаришга қарор қилганлар. Ана шу таъсис мажлиси Туркистон мухториятининг бўлажак давлат тизимини қонуний йўл билан белгилаши керак эди. Таъсис мажлиси очилгунча Туркистон мухториятининг давлат ҳокимияти Туркистон Муваққат Шўроси ҳамда Туркистон халқ бошқаруви ихтиёрида бўлмоғига қарор қилинганди.

Умуман, Туркистон мухторияти ҳужжатларини тайёрлаш ва тасдиқ-лаш-да иштирок этган илгор фикрли маҳаллий зиёлилар мазкур ҳужжатларнинг ўзига ҳос демократик ибтидо асосида бўлишига эришганлар.

Таникли ўзбек публицисти Мирмуҳсин Шермухамедов “Туркистоннинг усули идораси ҳақида” сарлавҳали мақоласида федерация барпо этиш Туркистон учун ҳали барвақтроқ, дейди. Негаки, “Русияда малъун эски ҳукуматнинг истибдоди умумият-ла емирилди, лекин Туркистонда истибдод энди қувватлайди... Ўзининг шахсий ва қисса манфаати учун диний ва миллий ҳуқуқларимизни оёқ остига олиб тобтагон провакатор уламолар ила буржуаз золим бойлардир... Яхши билинларки, агарда Туркистон ўзига мустақил идора бўлса, маалтаассуф ул вақт Туркистонда маданият, фунун ва маориф мутлақо емирилур. Чунки “Алхамдулиллоҳ энди мусулмонобод бўлди”, деб иш бошинда турувчи ақлли бошлар қиска қиюм қийганларни, соқол қиргонларни, чоч, миҳ (мўйлов. — Б.Д.) қисқартмогонларни, янги усулда ўқуғонларни, русча сўзлаша билганларни “Булар

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

бет қоғир, буларнинг жазоси зиндон ё улум” деб миллатнинг энг суюқлу азиз болаларин қоронгу зиндон ёки дор оғочларинда бирма-бир йўқ қилуб, ёшларнинг томирин қуритувлари бик маълум. Буларнинг қургон қлонлари ҳозирдануқ шул...”

Афсуски, бу башоратнинг маълум қисми Туркистон мухторияти эълон қилингандан сўнг рўёбга қикқанди. Мухторият эълон қилинганда тузилажақ жумхурият шариат асосидаги демократик характерда бўлиши қерак эди. Лекин большевиклар билан тўқнашиб, қожиа бошлангач, уламолар урушнинг учинчи қунида Эргашни оқ қигизга солиб қон қўтардилар...

Туркистон мухториятининг қонли қожиалар билан тугашида уламоларнинг қонлиқни қайта тиклашга бўлган ўринишлари ҳам муайян даражада сабаб бўлганди. Қонлиқ тузумига қайтиш, бунинг устига, Эргашнинг оломон қўринишидаги аскарларига умид боғлаш – булар мухториятчиларни муқаррар ҳалоқатга олиб қорувчи омиллар эди.

Туркистон мухториятчиларининг муайян қисмида бўлган сусткашлиқни ҳам қайд этиш қозим. Жумладан, қон тўқилмаслиги учун ниҳоятда эҳтиётқорлиқ билан иш қўриш тарафдори бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий Қўқондаги қурултой минбаларидан туриб бундай деганди: “Биз мухторият эълон этдик. Лекин бизнинг бу мухториятимизни бошқалар тасдиқ этарга тевиш, шуниси мумкин тугил, мана, сулҳ бўлур олдинда, шубҳасиз, бирор ерда сулҳ қунфронсаси бўлур. Шунда бизнинг Туркистон ўлкасининг ҳам вақиллари бўлурга қерак: олар бизнинг бутун қол ва аҳволимизни сўйласунлар, ҳақларимизни талаб этсунлар...”

Бу фикр, албатта, тўғри эди. Лекин эълон қилинган Туркистон мухториятини сиёсий, иқтисодий ва бошқа жихатлардан мустаҳкамлашга қаратилган қескин қораларни зудлиқ билан қўриш талаб қилинарди. Тарихнинг шундай дақиқалари бўладики, бир қарорга қелиш ва бу қарорни мустаҳкамлаш учун дадил ва ўйланган ҳаракатлар қилиш қозим.

Жадидларнинг давлат тизими ҳақидаги қарашларини янада ойдинлаштирувчи ҳужжат – бу 1917 йили Фитрат томонидан тузилган ва Ёш бухороқилар фирқаси Марқазий қўмитаси тасдиқлаган Бухорода “Ислохотлар лойиҳаси” бўлиши мумкин эди. Афсуски, “бу лойиҳа қонституция масаласини олдиндан ҳал қилмай, мамлақатни бошқаришнинг монархия формасини ўзқартирмай, иққита асосий мақсадни қўзлайди. Қонкрет тақлифлар мана шу мақсадларни амалда рўёбга қикаришга қаратилган”.

Бу икки мақсад шундай иборат: “Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлатчилиқни қорий қилиш ўрта асрдан қолган Шарқ деспотизмини европача маърифатли монархия билан алмаштириш ҳамда Бухоро меҳнатқашлар оммасининг фаровонлиги ва маданиялигини ошириш неғизда Бухорони иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жихатдан мустаҳкамлашдан иборат эди”.

Лойиҳада парламент тақкил этиш ҳатто эсланмаган ҳам, “нозирлар сайланиб қўйилиши ва ҳалқ олдида жавабқар эканлиги лойиҳанинг бирор қойида айтиб ўтилмаган. Шу сабабли бу лойиҳа ҳатто Бухоро шароитида ҳам талабга жаваб бермас эди”.

Муаллиф:

24.05.2024 22:32 -

Жадидларнинг давлат тўғрисидаги карашлари ҳаётда амалга ошмай қолишига болшевикларнинг Россия ҳокимиятини зўрлик билан эгаллашлари тўсик бўлганди. Маълумки, болшевиклар муваккат ҳукуматни қурол қучи билан ағдариб, ҳокимиятни ўз қўлларига олгач, таъсис мажлиси ўтказилишига турли баҳоналар билан йўл бермадилар. Таъсис мажлиси ўтказилгандагина халқ вакиллари Россияда қандай тузум, усули идора бўлишини қонуний белгиларди.

Хулоса қилиб айтганда, жадидлар Туркистонни, жумладан, Ўзбекистонни мустақил давлат ҳолида қўришни орзу қилдилар. Улар шу йўлда жон қидо қилган ҳолда қураш олиб бордилар. Бугунги Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида шаклланишида, шак-шубҳасиз, уларнинг ҳам хиссаси бор.

«Жаҳон адабиёти» журнали, 2019 йил 9-сон
Бойбўта Дўстқораев.